

“ תקופת הצנע ”

מתוך “ליקוטי שמואל”

מלקט ועורך ש. אייזיקוביץ

eisikovits1@gmail.com

תקופת הצנע

מדיניות הקיצוב הייתה **מדיניות כלכלית** שהנהיגה **מדינת ישראל** בין השנים **1949–1959**, וזכתה לכינוי **תקופת הצנע** (ביטוי הבא לתאר תקופת צמצום במזון. בישראל, פעמים רבות משתמשי הכינוי מתכוונים רק לתקופה עד תחילת **המדיניות הכלכלית החדשה**). מטרתה של מדיניות כלכלית זו הייתה ליצור **שער חליפין** יציב וכך לחסוך במטבע חוץ. מדיניות זו באה לידי ביטוי בשתי דרכים מרכזיות: **הכוונת אשראי** והשקעות, אך בעיקר הגבלת הרכישה של **מזון** ומוצרי צריכה. בתחום המזון כל אזרח שובץ לחנות מכולת קבועה שבה קיבל את מוצרי המזון הבסיסיים על פי הקצבה קבועה, תמורת נקודות שהוקצבו לו בפנקס אישי לצורך זה. היו גם הגבלות על כספים שניתן לקחת לחו"ל - אזרח ישראלי שיצא לחופשה באותה תקופה יכול לשאת עמו רק מעט **דולרים**. בהמשך עלו אף הצעות להגברת המדיניות בדמות ייצור רהיטים "עממיים" במחיר זול ועוד.

את החידוש **צָנַע** (ואת הפועל **צָנַע**) טבע המילונאי **ראובן אלקלעי** ב-**1939**, בהיותו מתרגם שעבד בשירות השלטונות.

הרקע להנהגת הצנע

ההחלטה על הנהגת מדיניות הקיצוב נתקבלה בישיבתה הראשונה של הממשלה הנבחרת הראשונה ב-**26 באפריל 1949**. לשם ביצוע המדיניות הוקם משרד מיוחד - **משרד האספקה והקיצוב**, ולתפקיד השר הממונה מונה **דב יוסף** (ברנרד ג'וזף) שזוהה עם תפקידו זה במשך שנים רבות. בין השאר נבחר יוסף בשל הצלחתו להסדיר חלוקת מצרכים כמושל הצבאי של **ירושלים** בזמן המצור עליה **במלחמת העצמאות**. מאוחר יותר ב-**26 באפריל 1949** הודיע ראש הממשלה **דוד בן-גוריון** לכנסת על הנהגת המדיניות כהוראת שעה הנובעת מכורח המציאות.

הסיבה המרכזית להנהגת הצנע היא קליטת **העלייה ההמונית** - ישראל שאפה לקלוט מיד עם הקמתה כמות חסרת תקדים של עולים חדשים. עולים אלו הגיעו לרוב בחוסר כל, בין אם ממחנות **העקורים** באירופה לאחר **השואה**, ובין אם ממדינות ערב ששליטיהן לא אפשרו את מכירת או לקיחת הרכוש. באותה תקופה התנהלה גם **מלחמת העצמאות** שעלתה כסף רב. בשל היותה של ישראל צעירה מאד לא הייתה הכנה למצב כזה ולא היו יתרות **מטבע חוץ**. היה חשש שאם לא תונהג מדיניות הקיצוב יעלו המחירים של מוצרי המזון ומצרכים אחרים על בסיס המשוואה של **היצע וביקוש** - כמות הטובין קטנה מאד בשל המחסור במט"ח בעוד שהדרישה לו גבוהה. כך המחירים עלולים לעלות; מי שתשג ידו יוכל לקנות ולאכול או להתלבש, ומי שלא - ירעב. אם כן הרציונל המרכזי מאחורי מדיניות הצנע היה לקבוע רף מחירים נמוך כדי לאפשר אספקה סדירה של מזון לכל ובכלל זה בפרט העולים הלא מבוססים. בתקופה המדוברת הייתה סכנת **הרעב** מוחשית בשל **מלחמת העולם השנייה**, שנסתיימה שנים ספורות קודם לכן.

שיקול נוסף היוותה בעיית **האינפלציה** החריפה ועליית מדד יוקר המחיה באחוזים גבוהים. אחת המטרות החשובות ביותר הייתה הורדת המדד.

להנהגת הצנע יש גם פן אידאולוגי-סוציאליסטי. בהנהגת המדינה עמדה באותה העת מפא"י כמפלגה הגדולה ביותר, שהייתה מפלגת שמאל סוציאליסטית. בבסיס הסוציאליזם עומדת השאיפה לשוויון בין כל אזרחי המדינה. מעבר לפחד המוחשי שהעולים ירעבו, היה פחד מוחשי אף יותר שיווצרו בארץ פערים אדירים על בסיס כלכלי.

לכך יש גם להוסיף את העובדה שהצנע לא היה המצאה ישראלית, מדיניות מסוג זה מקובלת בעולם. הממשלה החליטה לאמץ מדיניות כלכלית שהונהגה שנים לא רבות קודם לכן, בתקופת המנדט הבריטי על רקע אירועי מלחמת העולם השנייה בארץ ישראל והייתה נפוצה אף לאחריה במדינות אירופה. לכך יש גם להוסיף את התפתחות התפיסה של "מדינת רווחה", באותה עת. תפיסה זאת טענה שלכל שלטון אחריות לדאוג לרווחתם הכלכלית של אזרחיו. בתקופה מסוימת החלו להשתמש בשיטה זו גם לרהיטים.

ההקצבה היומית לנפש

ההקצבה היומית לנפש נקבעה על ידי מומחה אמריקני לתזונה, וכללה: לחם אחיד ללא הגבלה, 60 גרם תירס, 58 גרם סוכר, 60 גרם קמח, 17 גרם אורז, 20 גרם קטניות, 20 גרם מרגרינה, 8 גרם אטריות, 200 גרם גבינה רזה, 600 גרם בצל ו-5 גרם ביסקוויט.

הקצבת ה**בשר** הייתה 75 גרם לנפש לחודש. כמו כן חולקו כמויות משתנות של ביצים, סבון כביסה, סבון לרחצה, שוקולד, דגים מלוחים, אבקת חלב, ריבה ועוד.

לא היה מדובר בתבנית כוללת לכל האזרחים, התבנית הותאמה לגיל ולמצב האזרח. כך, למשל, נשים הרות זכו לתוספת בשר ו**גבינה צהובה**, ותינוקות זכו לתוספת סוכר ו**קורנפלור**. התפריט התאפיין בתחליפים רבים למוצרים יקרים וחסר בעיקר שני מוצרי יסוד מרכזיים — חלב וביצים שהגיעו בכמויות קצובות ועל פי רוב באבקות. (מסופר שהשר דב יוסף שמע על ביצת קולומבוס, ומיד שאל אם אפשר לקבל אותה באבקה...) בזכות ההקצבה הצליחה המדינה לשמור על מחירים נמוכים יחסית לכל המוצרים, הן במזון, הן בהנעלה, הן בהלבשה והן בכלי הבית.

בנוסף, דאגה הממשלה שהמחירים יהיו אחידים בכל הארץ בלי תלות במרחקי ההובלה. מדיניות זו של מחירים אחידים נשמרה שנים רבות לאחר תום תקופת הצנע.

על מנת לוודא שכל אזרח או תושב יקבל את ההקצבה המגיעה לו חולקו לציבור פנקסי "נקודות" בהם היו תלושים למוצרים ומצרכים שונים. תעודת הזהות של כל אזרח הוחתמה בחותמת מתאימה כך שלא יוכל לקבל שני פנקסי קיצוב. עם קבלת הטובין היה הסוחר גוזר מתוך הפנקס את התלושים המתאימים ומוסר אותם לסיטונאי על מנת לקבל הקצבה חדשה.

בשל המחסור ב**בשר** בארץ, נוסד ענף ה**הברחות** מטעם גורמי המדינה, שאיתר בעלי עדרים מהמדינות שסביב ישראל שהיו מעוניינים למכור את עדריהם, ובעזרת אנשי קשר תיאם מעבר עדרים בנקודות גבול לתוך ישראל. פעולה זו השתלבה במערך ה**מודיעין הישראלי**, כאשר **סייענים** היו מעורבים בהברחות (חלקם אף קיבלו **זיכיונות** להברחות מאזור מסוים), וקיבלו **דמי תיווך** על פעולותיהם.

"לכל"

באפריל 1949 הוחלט על הרחבת הקיצוב גם לפריטי הלבשה וריהוט הצו הורחב ביולי 1950. הוגדרו בגדים מסוימים (לבנים, מכנסיים, חולצות, גרבי ניילון, שמלות וכדומה) שיוצרו מבדים זולים ומכמות קטנה יחסית של בד (ללא תוספות, קישוטים ונפח מיותר) שחולקו לפי נקודות. ביגוד זה נקרא "טקסטיל לכל" ויוצר על ידי מפעלים ישראליים כגון "לודז'יה", "גוטקס" ו"אתא".

כמו כן יוצרו גם רהיטי "לכל" ובניהם ארוניות, מיטות, שולחנות וספריות מעץ פשוט וכלי בית בסיסיים ובכללם מגבות וסדינים. בעוד שהביגוד היה באיכות ירודה, הריהוט היה מאיכות סבירה ואף טובה ושרד זמן רב, על אף שלא היה נאה למראה היה פונקציונלי ביותר.

אופנת הביגוד והריהוט של שנות החמישים הושפעה מאד מההיצע של "לכל" שסיפקה חזות אחידה לרוב היישוב.

תגובת הציבור

בהתחלה היה הציבור מאוחד יחסית בתמיכתו בצנע, ונראה היה כי הוא נתפס ככורח המציאות אל מול גלי העלייה והמלחמה. במשך הזמן הלכה וגברה התנגדות הציבור, וגם באוצר התגבשה הבנה שהצנע בצורתו הנוכחית אינו יעיל, וזאת בשל מספר סיבות:

- החיים במדינה "התנרמלו", מלחמת העצמאות הסתיימה והחלו להתפתח חיים נורמטיביים. הפחד מרעב ומהתמוטטות המדינה שהביאו להנהגת הצנע, היו נראים כעת רחוקים יותר. כל אלה הביאו להרגשה בציבור שאין נחיצות של ממש בצנע.
- המעמד המבוסס היה בעל כסף רב ששכב ללא שימוש בעוד שהם וילדיהם נאלצו להסתפק במזון קצוב ומועט יחסית.
- החלו להתקבץ תלונות נגד התלות הלא-נעימה בפנקסים, כנגד ה**ביורוקרטיה** הגוברת ועל כך שהאוכל לא הותאם לטעם האזרחים.
- בשיא המרירות הציבורית, ביולי 1950, הורחב הקיצוב גם למוצרי הנעלה והלבשה. הרחבת הקיצוב, דווקא בתקופה שבו ההתנגדות לו עלתה, הגבירה את הכעס הציבורי ושימשה כזרז לביטול המדיניות בהמשך. באוגוסט 1950, הסוחרים הפרטיים הכריזו על שביתה, בכנסת הועלתה הצעת אי-אמון והוחלט על הקמת ועדה ציבורית לבדיקת העניין.
- הצנע היה חדירה מאד גסה לפרטיות: הממשלה החליטה עבור אזרחיה מה יאכלו ולאזרחים הייתה תלות יומיומית בשלטון. גם החיפושים שערכו הפקחים על-מנת להילחם בשוק השחור היו מאד פולשניים וכללו חיפוש בתיקים, עצירת מכוניות בכניסה לערים הגדולות ומעקב יום יומי אחרי תנועות האזרחים. החדירה הזו הייתה בלתי נסבלת לרבים מהאזרחים.
- מעבר לקיומו של שוק שחור, התקיים גם "שוק אפור" — חלק מהעולים, שלשם קיומם הונהג הצנע, נהגו לשבת בתחנות האוטובוסים ומכרו את תלושי המזון שהיו מיועדים עבורם. הציבור לא הבין מדוע עליו לסבול לטובת העולים בעוד שאלו, כביכול לא צריכים את מזונם ממש כ"אוכל נפש".

השוק השחור בישראל

לשם ביצוע התוכנית היה צורך במנגנון אכיפה ופיקוח, פקחי המשרד לאספקה וקיצוב הקימו מחסומי ביקורת, חיפשו בכלי נוסעי אוטובוסים ומכוניות, פעלו על סמך הלשנות וניסו, ככל יכולתם, לאכוף את קיום משטר הצנע. בשנתיים הראשונות שיתף הציבור פעולה עם המשרד והפקחים, אולם לאט לאט נמוג שיתוף פעולה זה והציבור עבר להגן על העבריינים מאחר שאלו תרמו לרווחתו.

בידי הציבור הייתה מצויה כמות גדולה של אמצעי תשלום (כסף נזיל) שהלך ונצבר עם הזמן, הגידול באמצעי התשלום לא לווה בגידול מקביל באמצעי הצריכה. במילים אחרות - לציבור היה כסף, צורך להשתמש בו לשם קניית מזון ומוצרי צריכה, אבל לא הייתה לו יכולת לממש את הצורך ולהשתמש בכסף בשל הצנע. המצב הזה הוליד למעשה את השוק השחור, שבו יכלו האזרחים להשתמש בכסף ולרכוש בצורה לא חוקית את מוצרי המזון המוקצבים.

השוק השחור הפך ונהיה מרכזי ורווח בקרב כלל האזרחים, זאת על אף הפעלת מנגנון פיקוח משומן שעצר אוטובוסים לביקורת ובדק תיקים של עוברים ושבים. היו גם מאמצים הסברתיים אדירים אליהם הצטרף בן-גוריון שטען בנאום ששודר ברדיו כי השוק השחור משמש מקור ועידוד לגניבות, מערער את היסודות המוסריים הציבוריים ובעיקר מעמיד בסכנה את קיום המשק. בן-גוריון אף הקים את "המטה למלחמה בשוק השחור" בו היה חבר גם הוא עצמו. מרדכי נאור מציין כי עד פברואר 1950 נפתחו כ-5,000 תיקים במשטרה כנגד אזרחים שהיו מעורבים בשוק השחור.

מדיניות הצנע הביאה גם לחשדות של שחיתות. במאי 1952 נעצר יקיר מנדלסון, מנהל המשק במשרד המסחר והתעשייה, בחשד לגניבת נקודות הלבשה. מ. ציוני, פקיד של אגף האספקה במשרד המסחר והתעשייה נעצר בחשד לגניבת רישיונות להובלת בשר. ב-1953 נחשף ניסיון הברחת מזון במסווה של חבילות מזון שנשלחו מבני משפחה בחו"ל, במטרה למוכרן בשוק השחור.

הרקע להקלת הצנע

החל מסוף 1950 החלה להיחלש מדיניות הצנע. בצעד סמלי בוטל בתחילה משרד האספקה והקיצוב, וסמכויותיו הועברו לידי משרדים ממשלתיים שונים. משרד האספקה והקיצוב מעבר לסמכויותיו (שלא בוטלו כאמור) היה סמל לחדירה לחיים הפרטיים וזוהה כגוף המכביד על חיי האזרחים. דן גלעד, חוקר התקופה טוען ש"צעד זה נתן ביטוי לנטייה להסיט את הדגש מפיקוח וקיצוב לייצור". ישנן כמה סיבות ישירות להגמשת המדיניות:

- **הבחירות לעיריות ולרשויות המקומיות** - לדעת הקהל הציבורית כנגד הצנע ניתן ביטוי ראשון בבחירות המקומיות לעיריות ולרשויות המקומיות שנערכו ב-14 בנובמבר 1950. על אף היותן של הבחירות מקומיות הן עמדו בסימן המאבק על הצנע. מפא"י מפלגת השלטון זוהתה עמו, והציונים הכלליים תחת סיסמתם "תנו לחיות בארץ הזו" והאידיאולוגיה הימנית ליברלית שאפיינה אותם, ביקשו לבטל אותו. בעקבות הקולות הגואים בציבור היה ברור למפא"י שהיא תזכה לפחות אחוזי תמיכה אך תוצאות האמת

הממו אותה בחריפותן. בבחירות זכתה אמנם מפא"י אך הציונים הכלליים היו מאחוריה בהפרש זעום של 3% כאשר ערים מרכזיות עברו לידי ראשי ערים מתנועה זו. אף על פי שהבחירות לא כללו את כל תושבי ישראל אלא רק את תושבי היישובים העירוניים והיה בהן יתרון מובנה לציונים הכלליים, שכן לא השתתפו בהם תושבי הקיבוצים והמושבים הסוציאליסטים, הייתה להן השפעה מהותית על המשך מדיניות הצנע. הבחירות הובילו לכמה הבנות יסוד בתוך מפא"י שעמדה בראש המוסדות היהודיים ציונים כבר שנים רבות. הראשונה והמרכזית היא שאם מפא"י חפצה להמשיך ולהיות מפלגת שלטון עליה לבטל או להגמיש את הצנע שפוגע בה אלקטוראלית. הבחירות הביאו לידי הרגשה שהרכב הכנסת שנבחרה ב־ינואר 1949 כבר לא משקף נאמנה את הדעות הרווחות בציבור. משה שרת הודה בתזכיר שכתב לפני הבחירות לכנסת השנייה (שנערכו ב־יולי 1951) שבהקדמתן היה לבחירות המקומיות תפקיד מרכזי.

- **הסכנה שבשוק השחור** - השוק השחור היה בעייתי ביותר, בראש ובראשונה מכיוון שפגע במדיניות הצנע והעיב על הישגיה. למעשה לא התקיים באמת הפיקוח על המזון: בשוק השחור ניתן היה להשיג הכל. מעבר לכך כאשר השוק השחור הפך להיות תופעה רווחת כל כך, בקרב כלל הציבור השימוש בו לא נתפס כעבירה על החוק. החוק הפך להיות בגדר "המלצה" בלבד, והיה חשש שמדובר בפרצה שהמדינה לא תוכל לעמוד בה, ועד מהרה היחס לחוק זה יהפוך ליחס לחוקים נוספים ותיפגע ריבונותה של המדינה. מבחינות רבות היה הצנע תקנה שהציבור לא יכול לעמוד בה ולא היה מנוס מלבטל אותה.
- **הביורוקרטיה** - סביב מדיניות הקיצוב נוצרה מערכת ביורוקרטית עבה ומטרידה למדי. בין השאר החלה להיווצר "תופעת התורים" - תורי ענק שליוו את התהליך כולו החל מקבלת התלושים ועד לרכישת המזון.
- **גורמים חיצוניים** - מלחמת קוריאה העלתה את מחירי מוצרי הגלם בעולם. בארץ לא הועלו המחירים בשל מדיניות ייצוב שער החליפין שהונהגה במדינה החל מראשיתה. מצב זה של פער מחירים עמוק לא יכול היה להימשך הרבה זמן.

ביטול הצנע

הצנע הוגמש בהדרגה בעיקר לאור המדיניות הכלכלית החדשה ועליות המחירים המסיביות שנלוו אליה. ב-1953 אחרי שהסכם השילומים מ-1952 הזרים למדינה עתודות מט"ח, בוטלו חלק מההגבלות אבל השימוש בפנקסי התלושים נשאר בשימוש יומי. אחרי מבצע קדש צומצם הפיקוח לכלול 15 מוצרים בלבד. משטר הצנע בוטל סופית ב-1959, כשפנחס ספיר (שר המסחר והתעשייה דאז) הודיע על קץ מדיניות הקיצוב גם מבחינה פורמלית.

הצנע התעצב בתודעה הישראלית ככישלון, כתקופה של רעב ומשבר. ההתערבות הגסה בחיי האזרחים כמו גם תופעות שליליות רבות גרמו גם הם לשלילתו של הצנע. עם זאת, דרישת הבסיס שבשלה הונהג הצנע הייתה אספקה של מזון לכלל האוכלוסייה, משימה שבה עמד בהצלחה. כמו כן גדל התל"ג באחוזים רבים, ירד מדד המחירים לצרכן ונוצרה התשתית לקליטת עלייה. לובה אליאב היטיב לבטא זאת בספרו "40 שנה לתחילת העלייה

הגדולה" באומרו "דור שלם קילל את דב יוסף, אף על פי שפעולתו הייתה אחד ההישגים הגדולים ביותר של תקופת הקליטה". על הצנע נכתב לא רק בספרות המקצועית אלא גם בספרות יפה: אחד מהמפורסמים שבספרים אלה הוא ספרו של יצחק נוי גבעת האירוסים השחורים, שבכריכתו האחורית אף מופיע דף תלושי מזון. בשפת היום יום בישראל הפך הביטוי "תקופת הצנע" לביטוי גנאי, בדרך כלל לדבר ישן ולא מודרני.